

1. Аль-Кинди. Объяснение ближней действующей причины возникновения и уничтожения // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX – XIV вв. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – С. 115 – 132.

2. Аль-Кинди. Трактат о количестве книг Аристотеля и о том, что необходимо для усвоения философии // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX – XIV вв. – М.:

Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – С. 41 – 56.

3. Аль-Кинди. О первой философии // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX – XIV вв. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1961. – С. 57 – 106.

4. Аристотель. Категории // Аристотель. Сочинения. – В 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 51 – 90.

5. Кант И. Пособие к лекциям. 1800 // Кант И. Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – С. 318 – 444.

Б.Қ. Бейсенов А.Р. Игисенова

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ДІНИ ІЗДЕНІСТЕРІ

Ағартушылық қазақ мәдениетінде оқу-ағарту және ғылым ісін алға дамытуды мақсат етіп қойған үрдіс болды. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Ақмолла Мұхамметиярұлы, Әбубәкір Кердері, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Нұржан Наушабайұлы, Шәді Жәңгірұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мақыш Қалтайұлы, Жүсіпбек Шайқысламұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Мұхамметсәлім Кәшімов, Ғұмар Қараш сынды ойшылдар қазақ елінің өркендеуінің жолын іздей отырып, ілім-білімді үйрену жолы деп санады.

Бұл дәуірдегі ақындар, ойшылдар мен зиялылар өз білімдерін медреселерде алып, ел мүддесі мен руханияты үшін күш-қайратын жұмсаған қайраткерлер болатын. Қазақ оқымыстылары мұсылмандық шығыс пен батыс мәдениетінің озық жетістіктерін терең меңгеру арқылы, ұлттық болмыс пен ұлттық ділдің ерекшеліктерін тереңінен тану арқылы өздерінің шығармаларының күш-қуаты мен рухани әлеуетін ұлттық-сана сезімді оятуға, рухани құндылықтарды жандандырып, өрлету жолына арнады. Қазақтың ойшылдары мен зиялылары Ресей отарындағы мұсылман халықтарының көшбасшылары тәрізді, ислам діні мен құндылықтарын отаршылдыққа қарсы бағытталған күрестің негізгі тірегі ретінде қабылдады.

Қазақ ағартушылығы қазақ ұлтының бүгінгі тағдыры мен болашағы туралы толғанып, халықты рухани ояту және келеңсіз мінез-құлықтан жаңару мен арылу ұлттық құндылықтарды баянды ету жолына қызымет етті. Олар ұлтты бірлік пен ынтымақты тірлігін, дәстүрі мен ұлттық рухты серпілту тарихи сананы сілкіндіру, отаршылдық қанаудан қорғану мақсатында ұлт руханиятын сақтауды қасиетті міндет деп санады. Шоқан, Ыбырай, Абай қазақтың қоғамдық ой-санасындағы

ағартушылық философиясының өкілдері ретінде қарастырылып келді. Аталған үш ғұламаның дүниетанымы мен шығармашылығы туралы Ғарифолла Есім: «Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев ағартушылар деп анықталды, ал шынында бұл үшеуі жұртқа ұлттық үлгінің үш түрін ұсынған ойшылдар. Үшеуі бір ұғымға, бір арнаға сыймайды, ол үшеуін біріктіріп тұрған бір-ақ мәселе, ол үшеуінің де жұртқа үлгі ұсынулары» - деп, көрсетеді [1].

Шоқан Уәлиханов этнология, фольклор, география, шығыстану, әскер ісі, өлкетану және тағы басқа салаларда жемісті еңбек еткен, қазақ мәдениеті мен ғылым тарихындағы көрнекті тұлға. Шоқанның көп салалы шығармашылығы күні бүгінге дейін зерттелу үстінде. Оның дінтанулық ізденістерін талдау бүгінгі таңдағы дінге деген қызығушылықтың өсіп отыруымен байланысты. Шоқанның сан-салалы ғылыми еңбектерінде дін мен сенім мәселесін де назарынан тыс қалдырмаған. Шоқан Құсмұрында мұсылманша сауатын ашып, 12 жасында Омбыдағы Сібір кадет корпусына оқуға түсіп, мұнда орыс, француз, неміс, парсы, түркі тілдерін оқып үйренеді.

Шоқан шығыстың жұлдызы жарық тұлғасы ретінде туғанхалқының мұрасын зерттеумен шектелмей, көрші халықтар мен өлкелердің рухани мұрасын қамтыған, яғни көптеген ұлттар үшін кәдеге жарайтын ғылыми еңбектер жазды. Шоқанның кіндік қаны тамған жері, өмір белестерінің кей тұстарына қатысты мәселе лер шоқантануға бүгінге күнге дейін тала тудырып отыр. Шоқан ғылым тарихындағы көрнекті тұлға, қазақ санасын сілкіткен рухани шамшырақ. Қазақ халқының тағдырына біткен жарық жұлдызы. Сондықтан да Шоқанның еңбектерін зерттеу мен бағалау, зерделеп, насихаттап бүгінгі буын үшін маңызды. қазақтық классик жазушысы

Ғабит Мүсірепов: «Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел» – деп бағалаған, оның қазақ руханиятын, ғылымын дүниеге танытудағы танытқан ғылыми мұрасын зерттеу уақыт талабы.

Шоқан өз заманының және халқының абзал перзенті. Шоқан өз уақытындағы белгілі зиялы қауым өкілдерімен, ғаламдармен, қоғам қайраткерлерімен, беделді тұлғалармен аралас болған, олармен ізгі қарым-қатынас орнатқан. Оның еңбектерінде қазақ халқының әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрі, наным-сенімі, тарихи тұлғалары Керей мен Жәнібек хандар, Асан қайғы, Абылай хан, Бөгенбай, Сырымбет, Баян, Оразымбет, Малайсары батырлар, Бұқар, Тәттіқара жыраулар, Қазыбек би туралы баяндалады. Ол қырғыз халқының бір уақытағы өмірі мен тарихы, дүниетанымы, діни, адамгершілік туралы ой-түсініктерін жинақтаған «Манас» эпосын орыс тіліне аударып, әрі зерттеп, еуропа жұртшылығына тұңғыш таныстырды.

Шоқан өз елінің тарихын, тұрмыс-салты мен мәдени мұрасын зерттеумен қатар, орталық азия елдерінің руханиятына да көңіл бөлді. Х.Әбжанов Шоқанның тұлғалық бітім-болмысы туралы: «Дәстүрлі қазақ қоғамының бел баласы Шоқан еуропалық жан-жақты білім алып, алыс-жақын елдерге барғанда әралуан өркениеттерді салыстыру арқылы адамнан адамның, жерден жердің, салт-дәстүрден салт-дәстүрдің несі артық екенін дөп басып танитын қабілетін ұштай түскені» – деп көрсетеді [2].

Шоқан шамандықтағы аруаққа сенім, жанның ауысуы сынды (фетиштік) сенім белгілерін атап көрсетеді. Егер өлгеннен кейінгі ырым-жоралар дұрыс орындалса, онда өлген адамның рухы жайбарақат рахат күге түсіп өз үрім-бұтақтарымен туған-туыстарына шапағатын тигізіп, жебеп жүреді. «Үкінің басы, аяғы мен қауырсыны жын-періден қорғайды... сондықтан үйдің әр жеріне бесіктің басына іліп қояды». Шоқанның жасампаз қабілет-қарымы мен көп салалы ғылыми ізденісі дәуірлік құбылыс ретінде бүгінгі еліміздің тарихы мен мәдениетін жаңғыртудағы орнымен айқындалады.

Қазақтың біртуар перзентінің өнегелі ғұмыры мен дархан дарынын оның дінтанулық зерттеулері де аша түседі. Ұзақ жылдар бойы қазақ ағартушыларының соның ішінде Шоқан Уәлиханов шығармашылық мұрасы мен дүниетанымдық ізденістерімен пантеизм, деизм, атеизм іздерін іздеп табуды мақсат еткен ғылыми атеизм ұстанымдары Шоқанның дінтанулық ізденістерін толыққанды талдауға мүмкіндік бермеді. Ғылыми таным көкжиегінің бүгінгі талаптары тұрғысынан Шоқанның мұрасының дінтанулық қырын қарастыру қазақ дінтануын-

дағы бақсылар, әруақ, Тәңір, Құдай, Аллаһ, шайтан, пері, албасты, жын, диуана, әулие, машайық, кесір, кие, құт, жауырыншы, жады, ұшық, аластау, қағынды, шырақ сияқты ұғымдардың мәні мен сырын әлем оқырмандарына ғылыми негізде таныстырады. Қазақ өміріндегі ырым-жоралардың түрлерін айқындауда Шоқан қазақ халқының діни-наным сенімдеріне, этнографиясына, өлең-жырларына, аңыз-әңгімелеріне, батырларына қатысты ғылыми-танымдық зерттеулер жасаған.

Профессор Р. Сыздық Шоқанның этнографиялық зерттеулері туралы былай деді: «Қазақ өміріндегі ырым-жырымдардың қандай түр-түрлері болғанын бүгінгі қала тұрғындары, әсіресе кейінгі ұрпақтар Шоқан сияқты жан-жақты эрудиттің шығармаларынан оқып біле алады. Нағыз ырымды сақтаған қазақ әралуан жорықтар мен барымталасу кезінде аттан түс, атты байла демей, атқа қон, атты бекіт дейтінін, сапты аяқты «жолды аяқ» деу керек екенін, астындағы ұрғашы малды «айғыр» деп атайтындықтарын Шоқаннан ғана оқып білеміз» [3].

Ағылшын этнолог, дінтанушы ғалымы Дж. Фрээр анимизм теориясына магияны зерттеуді қарсы қойды. Ол адамзаттың тарихының дамуының үш кезеңін – магия, дін, ғылымды бөліп жара көрсетеді. Оның пікірінше, «ойлау эволюциясында діннің ізашары магия, әрі магия дәуірі барлық жерлерде дін дәуірінің алдында болған» [4].

Фрээр позитивті (жағымды) магия (арбау) және негативті (теріс) (табу) түрлерін атап көрсетеді. Фрээр ұқсастық заңына негізделген арбау тәсілдерін гемопатиялық магия, ал жанасу немесе жұғу заңына сәйкес арбау тәсілдерін кантагиозды магия деп атады. Магияның екі түрін де ол «симпатиялық магия» деген атау береді. Өйткені заттар құпия сырға толы болмысымен бір-біріне импульсі қашықтан ықпал етеді, бұл ықпалдастық көзге көрінбейтін эфир секілді бірінен екіншісіне берілдеді.

Далалық зерттеуші және діннің теориялық ыңғайларын жүйелеуші ретінде белгілі ағылшын этнограф ғалым Б. Молиновский магия сенім мен дәстүрге негізделеді, ал ғылым тәжірибе мен ақылға сүйенеді. Дін қызметі тылсым күшпен байланыс орнатып, дәстүрге құрмет пен қоршаған ортамен үйлесімділікті дамыту, өмірлік қиындықтар және ажалмен күресте адамға өз сенімділік береді. Магия мендік сокральдық (қасиеттілік) саласын құрайды. Ғылым профандылық саласын қамтиды. Магия мен дін адамның дағдарысты жағдайлардың шығу жолдарын ұсынады. Магия дуа, ғұрып, сиқыршы әрекет ететін жағдайлар сынды техникалық формаларға ие. Дін өзі

атқаратын қызметтері мен ілімдік құндылықтары мен құлшылық ету рәсімдерімен ерекшеленеді. Машковскийдің пікірінше, ғылым, дін және магия ортақ мәдени міндеттерді шешуде түрлі, бірақ өзара бірін-бірі толықтырушы жұмыс атқарады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан натурмифологиялық мектеп өкілдері діннің басты элементі ретінде мифті (аңыз) атап көрсетті. Осы мектептің негізін қалаушылардың бірі Я. Гримм заманауи фольклор материалдарының негізінде көне аңыз-эпсаналарды түсіндіру дәстүрінің негізін қалады. Ол неміс халқының діни санасында көрінетін христиандық сенім мен ежелгі наным қатпарларын зерттеу жолымен, яғни, «қос сенім» идеясын ұсынды. Халық ертегілері, аңыздар, хикаялар халықтың ежелгі наным-сенімін шынайы бейнелейді. Сондықтан да халықтың поэзиясы, ертегілері, әдет-ғұрыптары, ежелгі аңыздар мен діндерді түсіндіру үшін негізболып табылады.

Қазақ халқының дүниетанымындағы исламға дейінгі наным-сенімдер мен ислам дінінің бір-бірімен ұштаса көрінуі жөнінде Шоқан былай дейді: «Халық отқа табынып, ал бақсылар болса, жын-перілермен қоса мұсылмандардың періштелерін де шақырып, Аллаһты да мадақтады. Осылай екі дінді араластыра табыну ешқандай қайшылыққа жатпаған, қазақтар екеуін де қосып ұстанған»

Екі дінге бідей табыну осы күнге дейін нанымдар мен ырымдар ханафиттік мәзһабтың бұрынғы әдет-ғұрыптарға жұмсақ қарағын демократиялық ұстанымынан және ислам мен халықтық дәстүрдің үйлесімді үндесуімен айқындалады.

Философ-ғалым С.Ақатай «Ертеректегі қазақтардың дәстүрлі дүниетанымы исламның ежелгі наным-сенімдерімен, көзқарастармен синкреттікқосындысын көрсетеді. Ш. Уәлиханов мұны екі дінге бірдей табынушылық деп атаған» - деп, атап көрсетеді [5].

Осы қос дінділік туралы Б. Ғабдуллин былай деген: «Осы екі дінге бірдей табыну қазақтар арасында Октябрь революциясына дейін созылып келеді, дінге сенушілердің арасында бұлардың қалдығы қазірге дейін бар делік» [6].

Қазақ халқы ислам дінінің приздары мен иман шартарын, ғұрыптарын орындаған, яғни бір жаратушыға табынған, ол исламға дейін кәде-жоралар мен ырымдар халықтың салт-дәстүрі мен мәдени ілкі тек көрінісі болып қалады. Бұл өркениетті халықтардың діни мәдениеті мен санасында, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына тән белгі. Бір дінді ұстанатын халықтар арасында ұлттық ерекшеліктер (ұлттық діл, ұлттық киім, тағам, дәстүр, мереке) сақталуы бұл әрбір халықтың өзінің ұлттық

бітім-болмысы мен бет-бейнесін, бірігейлігін айқындаушы фактор.

Философ-ғалым Орынбеков М.С. былайша ой толғайды: «Ежелгі наным-сенімдерден көшпенділер өздерінің әмбебап рухани негізі мен мәнін, тіршілік мақсатын тапты. Қазақстандағы исламға дейінгі барлық нанымдар – тәңірлік, шамандық, митраизм және зороастризм өзара сабақтастық мәнін көрсетті» [7].

Қазақ дінтануының негізін қалаушы Шоқан қазақ мәдениетіндегі шамандықты алғаш зерттеуші ретінде шамандық ұғымы арқылы қазақ жеріндегі ежелгі наным-сенімдерді шартты түрде топтастыра талдайды. «Шамандық кез-келген діннің магиялық практикасы ретінде, кейде шеткі иррациональды философия (мысалы, спиритуализм) түрінде көрінеді. Шаманизм дербес діни жүйе ретінде емес, кез-келген діннің, соның ішінде ежелгі дін формасының құрамдас бөлігі ретінде қабылданады. Қазақтардағы бақсы ең алдымен ақын, жыршы, сәуегей, емші және көненің көзі» [8].

Шамандық наным гетерогенді, яғни біртекті емес әр текті. Шамандықта ата-баб рухы, жанның мәңгілігі, отқатабыну, затқатабыну, тылсым күшке сенім, өмір мен ажал туралы түсініктер айшықталған. Философ-ғалым Орынбеков М.С.: «Бүгінде Қазақстанда шамандық халық медицинасы ретінде сақталып отыр» [7, с.51.].

Қазақ діни мәдениетінде аузымен шоқ шайнаған бақсылар емшілік және ғұрыптық қызметтер атқарып, халқымыздың руханиятында көне жәдігерлік рәміздер ретінде қалды.

Ш. Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Тәңірі» атты еңбектерінде тәңір ұғымы мен оның халық дүниетанымындағы орнын қарастырады. «Аспан – шамандықтағы ең құдіретті жаратылыстың жаратушысы. Көк тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім «көк» көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңір) «көк» атауының (синонимі) баламасы» [9].

Тәңір діни қазақ жерінде ежелгі наным ретінде, көне түркілердің дүниетанымы мен әдет-ғұрыпында елеулі орнын алды. «Қазақтар әуелде Мұхамметті білмей тұрғанда да Аллах мен тәңіріге бірдей табынып, мұсылман әулиелерінің басына құрбандық шалып, бақсылардың құдіретіне сенеді, пайғамбар ұрпақтары қожаларды да құрмет тұтты. Халық отқа табынып, ал бақсылар болса жын-перілермен қоса мұсылмандардың періштелерін де шақырып, Аллаһты да мадақтады. Осылай екі дінді араластыра табыну ешқандай қайшылыққа жатпаған, қазақтар екеуін де қосып ұстаған» [9, 47 б.].

Тәңірлік ежелгі түркілердің ортақ көне наным, соның ішінде қазақ халқының санасы мен дәстүрінде орын алды. С. Ақатай: «Қазақ халқының ұлттық сана сезімін қалыптастырған дәстүрлі рухани құндылықтар арасында ғаламдық ғарыштық культ – тәңірлік бар» - деп көрсетеді [8, 60 б.].

Бүгінгі таңда Тәңірі сөзі, Аллах, Құдай сөзімен қатар қолданылады. Құран-Кәрімнің қазақша мағына және түсінігін берген белгілі исламтанушы-ғалым Халифа Алтай: Зұхрұф сүресінің 84 аятын аудармасын «Ол сондай Аллах, көкте де Тәңір, сондай-ақ Жерде де Тәңір» - деп келтірген. «Тәңір жарылқасын» деп бата беру, ашу үстінде «көк соққыр» деп жеку, Тәңірберген сынды есім тәңір ұғымының халық өмірі мен дүниетанымында терең қатпарлы қабатында орныққанын көрсетеді.

Шоқан адамзат тарихындағы ежелгі наным-сенімдерді және әлемдік діндер (буддизм, христиандық, ислам) тарихы мен ілімдерін ғылыми тұрғыдан талдау жасаған. Философ-ғалым Сегізбаев О.А.: «Оның ислам дінінің тарихы мен ілімінің шынайы білгірі болғандығына еш күмән жоқ және ислам ілімінің мәні мен даму тарихын өзіндік көзқараспен зерделеген, оның ислам діні мәселелеріне қатысты мақалалары мен шығармаларынан байқалады» – деп көрсетеді [10].

Қазақ ағартушыларының дінге қатысты көзқарастарын зерттеуші Б.Ғабдуллин былай дейді: «Шоқан ислам дінінің шығуын ғылыми тұрғыдан түсіндірген» [11]. Шоқан ислам дінінің тарихы, исламның қазақ жерінде таралуы мен орнығуы, ислам дінінің халық дүниетанымында, әдет-ғұрпында, тұрмыс-салтында алатын орны туралы, ғылыми негізде зерттеулер жүргізген.

Алты шаһардың, немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығысындағы алты қаласының жайы туралы 1858-1859» атты еңбегінде Шоқан былай деп жазады. «Бүкіл мұсылман шығысында Құран қоғамдық құрдыстың азаматтық тәртіп ережелерінің негізі болып отыр; дәстүрлері мен заңдары да, бүкіл қоғамдық және халықаралық қатынастары да сол Құранның қағидалары бойынша белгіленеді, сондықтан мұсылман елдеріндегі халықтардың тұрмыс қалпында да, ел басқару дәстүрінде де азды-көпті болса да ұқсастық бар».

Шоқан ислам діні мен мұсылман мәдениетін қабылдаған елдердің қоғамдық өмірі мен заңдық ережелерінде, халықаралық қатынастар жүйесінде Құран-Кәрім құндылықтарын басшылыққа алатындығын айқындай отырып, мұсылман халқының мемлекеттік басқару жүйесі мен мұсылман халықтарының тұрмыс-тіршілігіндегі ортақтық – бұл мұсылмандық

өмір салты мен әдептік, ахлақтық, құқықтық, құндылықтар жүйесі болып табылатындығын негіздейді. Сондай-ақ исламтанушы-ғалым, мұсылман елдеріндегі ортақтық пен ерекшелікті де атап көрсетеді: «Бірақ Шығыс Түркістанның бұл жөнінде басқалардан өзгеше, тамаша бір ерекшелігі бар. Мұнда мұсылман діні қатысса да, бірақ басқа мұсылман елдеріндегі сияқты бәлендей ықпалы да, артықшылығы да, қадірі де жоқ» – деп, сол уақыттағы Шығыс Түркістан өлкесіндегі ислам дінінің орны мен діни ахуалы, халықтың тұрмыс-салты мен тыныс-тіршілігіндегі діннің ықпалын саралайды.

Мұсылмандық ғұрыптың қоғам өміріндегі орны туралы Мұхаммад Хатами былай дейді: «Ислам діні Құранда бейнеленген нормалар мен қағидаттарға деген сенімнен және діни ғұрыптарды, әлеуметтік-экономикалық басқа да қоғамдық қатынастарда жүріс-тұрыс ережелерін сақтау жауапкершілігінен құралады» [12].

«Сахарадағы мұсылмандық туралы» атты еңбегінде қазақ жеріндегі дін Патшалық Ресейдің шоқындыру саясаты дәрігерлік іс, ағарту ісі, неке мәселелерін көтереді. Қазақ халқының ислам дініне деген көзқарасы мен құштарлығының өсіп отырғандығы туралы: «Татар молдаларының, ортазиялық ишандар мен өздерінің жаңа діни ілімін уағыздаушылардың ықпалымен біздің халық барған сайын жалпы мұсылмандық кейпіне түсіп келеді. Кейбір сұлтандар мен бай қазақтар өздерінің әйелдерін харамға қамағандай жеке үйге қамап қояды. Діндар қазақтар Меккеге баруды бастап тұр» [9, 54 б.].

К. Есмағамбетов Шоқанның дүмше молдалардаларды сынға алу себептерін былайша түсіндіреді: «Патша өкіметі қазақ даласында отарлық үстемдікті орнатуда хан, сұлтандар мен қожа, молдаларға арқа сүйейді. Мүмкін, осы себептен де, Шоқан оларды сын тезіне салып, қоғам дамуына кедергі күш ретінде шенейді. Осыдан барып, әдебиетте Шоқанды «орысшыл», «атеист» деп кінәлауға жол беріледі» [13].

Ротмистр Шоқан генерал М. Черняев бастаған патша әскерінің Орта Азия өлкесін жаулап алу кезінде жергілікті халыққа жасаған зорлық-зомбылығына қарсы шығып, наразылық көрсетуі Шоқанның ұлжандылығының белгісі.

Сонымен, Шоқан Уәлиханов дінтанушы және исламтанушы маман ретінде отандық дінтану ғылымының негізін қалаушы ғалым ретінде Г. Потанинге жазған хатында: «Мен өз халқыма қызмет еткім келеді, ол үшін мұсылман болуым керек» – деп ой түйеді. Көзі тірісінде-ақ, шет елдік ғылыми ортада белгілі болған Шоқанның діни ізденістерін, әсіресе, қазақстандық дінтану ғылымының негізін қалаушы

ғалымның исламтанулық еңбектерін арнайы ғылыми тұрғыдан саралау алдағы келелі міндеттердің бірі.

1. Есім Е. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – Б. 23.
2. Әбжанов Х. Шоқан және тұлғатану // Егемен Қазақстан. – 2010, қазан – 22.
3. Сыздық Р. Шоқанның тілтанымдық тұлғасы // Қазақ әдебиеті. – 2010. – қазан – 22.
4. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М., 1983. – С. 39.
5. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов – Алматы, 1993. – 150с.
6. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. – Алматы, 2008. – 5-т.- 448 б.
7. Орынбеков М.С. Қазақ сенімдерінің бастаулары: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 200 б.
8. Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов – Алматы, 1993. – 17 с.

9. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. – Алматы, 2008. – 5-т.- 17 б.

10. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Ғылым. 1996. – 253-254 с.

11. Ғабдуллин Б. Шоқан, Ыбырай және Абай дін туралы (Шаманизм, ислам, атеизм, деизм, антиклерикализм) – Алматы: Қазақстан, 1998. – 104 б.

12. Хатами Сеид Мохаммад. Традиция и мысль в власти авторитаризма. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 288 с.

13. Есмағамбетов К. Жарық жұлдыз // Егемен Қазақстан. – 2010, қараша 10. – 5. б.

***

В статье рассматриваются религиозные искания Чокана Уалиханова.

***

The author of the article opens up of religious problems in the works of Chokan Balykhanov.

П.М. Сулейменов

ИСЛАМҒА ДЕЙІНГІ ДІНИ НАНЫМ-СЕНІМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ халқы орта Азия елдерінде мекендеген түркі тайпаларының тікелей ұрпағы болып табылады. Ал қазақ халқына дейін Қазақстан территориясында (Орта Азияда) көптеген тайпалар, мемлекеттер өмір сүрді. Қазақстан жерінен табылған ежелгі адамдардың сүйектері бұл жерде осыған дейін 3 мың жыл бұрын да тіршіліктің болғанына дәлел. Сол кезден бастап Қазақ жерінде көптеген діни наным-сенімдер болды. Олардың ішінде тәңіршілдік, шамандық, ата-баба рухына сену, христиандық және ислам т.б.

Қазақ даласына ислам діні, арабтардың орта Азияны бағындыруы нәтижесінде тарала бастады. Ал осы кезде қазақ жеріндегі тайпалардың бұрыннан ұстанған діндері, ислам дініне көнуге қиындық әкелді. Өзіне көптеген артықшылық беретін ислам дінін мойындаған үстем тап феодалдарға қарағанда қара халық бұл дінді бірден қабылдауға қарсы болды. Олар өздері сенетін ата-баба аруағы мен шамандық өздерін аман сақтауға, мал басын көбейтіп соны аман алып қалуға көмектесетіндігіне сенді. Діни сенімдегі адамның сенген тылсым күші шындықтың өзі емес, тұрмыстың адам тәуелді болып отырған жақтарының оның санасында бұрмаланған бейнесі ғана емес, бүкіл дүниеге жүргізеді деп түсінеді [1].

Біздің заманымыздан бұрынғы кезеңнен

бастап қазіргі кезеңге дейінгі Қазақстан халықтарының діни сенімдерін түсіндіре отырып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын айқындау, Исламға дейінгі діндер мен ислам дінінің Қазақстан жеріне таралуын және оның тарихын діни санасының қалыптасуымен даму ерекшеліктерін терең жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Осы діндер мен сенімдердің қазақ халқына ықпал ету деңгейі мен дәрежесін анықтауымыз керек. Ислам дінін қабылдаған басқа елдер, сияқты қазақтарда да исламға дейін болған діндермен және наным-сенімдермен тығыз байланысты.

Біз исламға дейін болған тәңіршілдік діні туралы білеміз. Ғалымдар оны философиялық жүйе ретінде қарастырады. Ол өзінің жоғарғы құдайы бар саяси дін, ал «құдай» (тәңірі) исламның келуімен қазақтарда Алла (құдай) сөзімен синонимдес болып табылады. Алғашында қазақ тайпалары нәресте және ана қамқоршысы – Ұмай анаға сенген, аруақтарға сену қазақтарда исламға дейін болды. Құдай ана Ұмайды көптеген ғалымдар ежелгі үнділік Умамен салыстырады. Ұмай терминінің өзі «жатыр», «бала орны» дегенді көрсетеді. Ұмай рөлі ең алдымен адам баласының тууы соған тәуелді болуымен сипатталады. Баланың дүниеге келуінде Ұмайдың маңыздылығы сонша, мысалы, армян авторы Каганкатваци албан